

ЛИНГВИСТИКА

УДК 811.161.3

СТАРАДАЎНІЯ НАЗВЫ ПРОМЫСЛАЎ

канд. філал. навук, дац. С.М. СТРУКАВА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

*Артикул з 'яўляецца працягам патрэдніх публікацый аўтара, прысвечаных аналізу асобных уста-
релых намінацый, вядомых па творах беларускай мастацкай літаратуры.*

Словы, як вядома, могуць страчваць сваю актуальнасць і выходзіць з паўсядзённага ўжытку ў сувязі са знікненнем абазначаемых імі рэалій, з'яў рэчаіснасці або ў выніку тэндэнцыі, накіраванай на выцясненне іх сінанімічнымі абазначэннямі. Вывучэнне ўстарэлых слоў, якія падвергліся працэсу архаізацыі, выклікае не толькі навуковы, але культурна-гістарычны інтарэс, паколькі тэты перыферычныя пласт лексікі з'яўляецца своеасаблівым адлюстраваннем гісторыі народа, яго культуры, сацыяльнага становішча, быта і інш.

У артыкуле з прыцягненнем звестак гістарычна-культурнага характару, этымалагічных і дыялектных дадзеных прааналізаваны асобныя ўстарэлыя намінацыі, вядомыя па творах беларускай мастацкай літаратуры, якія характарызуюць старадаўнія промыслы славянскіх народаў.

Бурлацтва. Бурлак 'наёмны рабочы, які сумесна з іншымі рабочымі перамяшчаў рачныя судны супраць цяжэння пры дапамозе ручной цягі': *Цяжка берагам ракі баркі весці. Бурлакі босыя, счарнелі* [Вялюгін. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977. Т. 1. С. 344].

У Расіі бурлацтва з'явілася ў XVI ст. і было выклікана ростам перавозак пры тэхнічнай недасканаласці рачнога транспарту. Бурлацкі промысел захоўваўся да сярэдзіны XIX ст., калі цяжкую працу бурлакоў выцесніла паравая машына. На Беларусі бурлацтва было самастойным і адыходніцкім промыслам у XVII - XIX стст. У бурлакі наймаліся мужчыны (зрэдку і жанчыны) з вялікай фізічнай сілай ва ўзросце ад 20 да 50 гадоў. Наёмныя рабочыя перамяшчалі судны па ўсіх вялікіх рэках: Дняпры, Прыпяці, Нёмане, Бугу, Заходняй Дзвіне, Бярэзіне, а таксама на Дняпроўска-Бугскім і Агінскім каналах. У гістарычнай літаратуры апісаны два спосабы перамяшчэння суднаў з дапамогай бурлацкай цягі - лінай і завозам (падачай) [12]. У першым выпадку бурлакі ішлі берагам (па бічоўніку) і цягнулі судна за канат, надзеўшы на грудзі і плечы скураную ці палатняную лямку (скарач). Канат (ліна, кадол, галька) даўжынёй да 50 м прымацоўваўся да мачты судна ці да спецыяльнага шаста (журавель, малец). Для цягі шкута, напрыклад, патрабавалася 50 - 100 бурлакоў, лайбы - 4 - 5. Перамяшчэнне грузавага судна другім спосабам - завозам (падачай) - ажыццяўлялася наступным чынам: судна спынялася на станавым якары, а завозны якар з прымацаваным ад яго канатам адвозіўся на завознай лодцы наперад на даўжыню каната-падачы (100 - 400 м) і апускаўся ў ваду. Другі канец каната падаваўся на судна і выбіраўся на палубу бурлакамі. У залежнасці ад грузападмальнасці судна у завозе ўдзельнічалі 8 - 10 чалавек. Завозны канат на палубу часам выбіралі пры дапамозе калаўрота, умацаванага ў насавай частцы судна (на яго накручвалі канат і падцягвалі судна да таго месца, дзе быў закінуты завозны якар). Уверх па Прыпяці, Ясельдзе, Бярэзіне, а таксама па Агінскім, Дняпроўска-Бугскім каналах лінай цягнулі платы лесу (плат-пас даўжынёй 100 м цягнулі звычайна 15 бурлакоў-пасавых).

Пра наймаверна цяжкае жыццё бурлакоў сведчыць зафіксаваны Далем устойлівы выраз з гэтым словам: *кобылку в хомут, а бурлака в лямку; бурлак, что сиротка: когда белая рубашка, тогда и праздник; собака не тронь бурлака, бурлак сам собака* [4, с. 143].

Слова *бурлак* - родавая назва (гіперонім). Яно ўключае ў сябе відавныя паняцці (гіпонімы) у пэўнай паслядоўнасці: *вадаліў* - старэйшы з бурлакоў; ён жа цясяр, які адказваў за падмочку тавару; затым ішлі *лоцман* (дзядзя, (жарт.) *букатнік*), які кіраваў суднам; *шышка* - перадавы ў лямцы; у канцы былі два *косныя*, «кои обяваны лазить на дерево, мачту, а при тяг'к, ссаривать бичеву» [4, с. 143].

Паходжанне слова *бурлак* да канца не высветлена. М. Фасмер ставіў пытанне пра магчымае яго ўзнікненне з верхнянямецкага *burlach* ('сялянская) грамада, грамадзянскае права', прызнаючы зыходным зборнае значэнне 'рабочая арцель з цвёрдым уставам' [10, с. 245]. Шанскі выводзіць слова з рускага *бурло* 'крыкун; шумны чалавек' < *бурло* 'найбольшы звон на званіцы'. Рудніцкі бачыць сувязь са славянскім

дзеясловам *burliti 'бурліць' (для параўнання: укр. *бурлі-голова* 'неспакойны чалавек', *бурлій* 'крыкун, баламут'). Існуюць тлумачэнні слова з татарскага *бурлак* 'які сплятае вярхоўку ці лін' (< з цюркскага *bir* 'вярцець, круціць'), скандынаўскага *birning, адлюстраванага ў айконімах Бурягі, Бурегі, Бурезі ў Навагародскай, Пскоўскай, Смаленскай і Мінскай губернях, магчыма сувязь са шведскім 'волак' [5]. Эжблом устанаўлівае роднасць слова з *буряг*, прызнаючы магчымай замену суфіксаў на татарскай ці волжска-балгарскай аснове, аднак тэта не пацвярджаецца паралелямі.

Р.Г. Ахмецьянаў лічыць, што рускае слова *бурлак* мае цюркскае паходжанне і супастаўляе яго са старататарскім *буралгы* 'брадзяга', башкірскім *боралкы* 'прышэлець', казахскім і каракалпакскім *буралкы* 'чужынец, чужы, прыгульны, які прымкнуў з чужога статка (пра жывёлу), бязродны брадзяга', якія ўтвораны ад дзеяслова *бурал* 'паварочвацца, круціцца', 'загінацца, адагнуцца', 'хадзіць вакол, хадзіць узад-уперад'. Прататыпам рускага *бурлак* Ахмецьянаў лічыць незафіксаванае цюркскае *бурлак* (ад дзеяслова *бурал*) [1].

З цюркскай крыніцай звязвае слова *бурлак* і В.А. Бушакоў. Ён аналагічна Ахмецьянаву, праводзіць паралель з крымска-татарскім словам *быралкы*, адзіным значэннем якога з'яўляецца 'брадзяга'. Значэнне 'брадзяга, адзінокі нежанаты чалавек' ён лічыць першасным і для слова *бурлак*. Аргументуе ён тэта тым, што менавіта з адзінокіх, бяздомных людзей складваліся ў асноўным бурлацкія арцелі. "Да таго ж, - працягвае Бушакоў, - у Бесарабіі, дзе раней дзейнічала валошкае зямельнае права, тэта слова атрымала спецыяльнае значэнне сацыяльнага тэрміна: там бурлакамі называлі халастых, а таксама бяздзетных людзей, якія вялі гаспадарку адасоблена" [2, с. 97]. Ва ўкраінскіх гаворках XIX ст. словам *бурлак* (*бурлак*) таксама называлі 'нежанатага халасцяка, адзінокага чалавека ці бяздомнага брадзягу' [4, с. 143]. Форму *бурлак* Бушакоў лічыць другаснай адносна ўкраінскай формы *бурлака*, апошняя, па яго меркаванні, лёгка ўгадваецца ў цюркскіх *буралкы*, *быралкы* 'брадзяга'. Для пацвярджэння цюркскага паходжання слова Бушакоў прыводзіць цюркскія (каракалпакскія, нагайскія) этнонімы, у назвах якіх тэта слова адлюстравана: узбекскае племя *бурлак*, кішлякі *Бурлак* у Булунгурскім і Джамбайскім раёнах Самаркандскай вобласці Узбекістана; каранагайскае племя *бурлак* на Кубані; татарскія вёскі *Бурлак-Вейрат* і *Бурлак-Тама* у былым Перакопскім уездзе ў Крыму [2, с. 99].

Прасачыць развіццё семантыкі слова *бурлак* дазваляюць лексікаграфічныя крыніцы. У "Словаре русского языка XI - XVII вв." слова *бурлак* адзначана са значэннем 'бяздомны, бессямейны чалавек, які наймаецца на сезонныя работы; брадзяга': *А съ нимъ де воровскихъ донскихъ казаковъ человекъ съ сорокъ боевого люду да бурлаковъ человекъ со ста* [8, с. 357]. У XVIII стагоддзі згодна даных "Словаря русского языка XVIII в." [9, с. 169] слова акрамя прамога значэння (яно суправаджаецца ў слоўніку наметай дыялектнае - Волжскае) - 'наёмны работнік (з беднякоў) на рачным судне; брадзяга, які наймаўся на сезонныя работы' - набыло пераносны сэнс: у прастамоўі ім пачалі называць грубіяна, задзіру.

У Даля лексема *бурлака* (паўдн. *бурлакъ*) падаецца з трыма значэннямі з указаннем іх лакальнага распаўсюджання: 1) (усх.) селянін, які ідзе ў чужбіну на заробаткі, асабліва на рачныя судны; 2) (паўдн.) нежанаты, халасты, адзінокі, пабрадзяга; 3) буйны, свавольны, грубы, дзікі [4, с. 143].

У "Словаре белорусского наречия" (1870) І.І. Насовіча *бурлак* - слова трохсемнае: "1) Бурлакъ. 2) Обьездчик по питейному откупу. 3) Здоровый мужчина, притомъ невежливый въ обращеніи (*Бурлакъ який велик'ий*)" [6, с. 39]. Дэрыват *бурлачина* мае тут зняважлівае адценне - 'невук мужчына': *Отыйди ты отъ гетого бурлачины* [6].

Калі прыняць пад увагу меркаванне Бушакова адносна зыходнага значэння слова *бурлак*, то развіццё семантыкі слова здзяйснялася наступным чынам: 'бяздомны брадзяга, падзёншчык, халасцяк' → 'халасцяк, які ідзе на заробаткі' → 'здравенны хлопец' → 'грубы, буйны чалавек'.

Лексічная адзінка *burlak* 'старавер, брадзяга, здравяк' прысутнічае ў польскай мове, куды пранікла, як мяркуюць, з украінскай мовы [10, с. 145]. Літоўскае *burlak*, латышскае *burlāks*, фінскае *purlak, purlakko*, румынскае *Bîgîbc* 'халасцяк' расцэньваюць як запазычаныя з рускай мовы [10, с. 246].

Бортніцтва. **Бортнік** (лакальныя назвы **барцялаз**, **вотчына**) 'пчаляр, які займаўся бортніцтвам - лясным пчалярствам, заснаваным на ўтрыманні пчол у штучных дуплах (борцях)': *Елі таксама і візну, частаваліся мёдом - бортнікі прывозілі кадзь за кадзю, і солодка, духмяна пахла на каменных калідорах у нядзелювечар* [В. Іпатава. Альгердава дзіда].

Бортніцтва адзін з найбольш старадаўніх промыслаў. На тэрыторыі Беларусі і ў суседніх раёнах яно было найбольш пашырана ў X - XVII стст., асабліва на Палессі, захоўвалася і на пачатку XX ст. Умельства бортнікаў перадавалася з пакалення ў пакаленне, і ў шмат якіх сем'ях бортніцтва было спадчынным на працягу стагоддзяў. На пачатку свайго рамяства бортнікі выкарыстоўвалі натуральных борці - дуплы дрэў, а таксама і штучныя борці, выдзёбаныя ў тоўстых ствалах дрэў на вышыні ад 4 да 15 м. Пазней сталі вырабляць вулі-калоды, якія прывязвалі да дрэва або ставілі на дашчаныя палаткі.

Для аховы ад драпежнікаў (куніц, асабліва мядзведзяў) майстравалі вакол дрэва памост з вострымі зубцамі, у дрэве забівалі нажы і інш. Заўважым, што функцыянаванне бортніцтва на Беларусі з глыбокай старажытнасці да канца XVIII ст. рэгулявалася бортным правам, якое спачатку было вусным і ўсе віды яго парушэння разглядаліся копным судом. Асноўныя нормы бортнага права без істотнай юрыдычнай трансфармацыі ўвайшлі поруч з афіцыйнымі прававымі актамі, што рэгулявалі бортніцтва, у Статут Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566 і 1588 гадоў). Пры вызначэнні меры пакарання прадугледжваўся дыферэнцыраваны падыход. Так, ненаўмыснае пашкоджанне бортнага дрэва каралася штрафам у 2 капы (120) грошай, наўмыснае - ў 5-разовым памеры; злоўленых на месцы злачынства за крадзяжом мёду маглі прысудзіць і да смяротнай кары [11].

З цягам часу з развіццём земляробства і высечкай лясоў бортніцтва саступіла месца пасечнаму пчалярству. Блізкія да бортніцтва метады пчалярства захаваліся толькі ў асобных плямёнаў малаабжытых раёнаў Паўднёвай Амерыкі, Афрыкі і Паўднёвай Азіі [11].

У лінгвістычным аспекце намінацыю *бортнік* трэба разглядаць як вытворную ад назоўніка *бортъ*, апошні рэгіструецца ў помніках старабеларускай пісьменнасці з трыма значэннямі: 'дупло дрэва, у якім жывуць дзікія пчолы' (*зудевъ домовыхъ и зъ бортей на волоках жадинъ съ подданныхъ плату довати, не повинень*), 'частка лесу з бортнымі дрэвамі' (*тые земли имъ достали с пашными землями... и з бортью*), 'бортнік' (*жаловали намъ бояре Медницкие Нецко а Бернатъ Нарвойшевичы на бортевъ, на Римка а наКозоръ&за*) [3, с. 161].

Як бачым, слова *бортъ* характарызувалася дыфузнасцю семантыкі. На спецыфіку семантычнай структуры мнагазначных слоў у старабеларускі перыяд неаднаразова ўказвалася ў лінгвістычнай літаратуры. У далейшым адбывалася размежаванне семантычных напластаванняў у слове: са значэннем 'бортнік' стала ўжывацца не слова *бортъ*, а вытворная лексема *бортникъ* (*бортъникъ*), якая таксама знаходзіць адлюстраванне ў старабеларускіх тэкстах: *четыри бортники на городъ даютъ дань, а четыри на церкви дань даютъ; трудно бортънику каждому з светъки до своее борти ходити* [3, с. 161]. Дэмінутыўная форма ад гэтага слова - *бортничокъ*: *Грицу Гаврыловичу сельцо у Сохони а два бортнички у Бастеневичохъ - Ложогу, Узакисъ, какъ при Лынкквени держаль* [3]. Ад субстантываў *бортъ* і *бортникъ* у сваю чаргу ўтвораны атрыбутыўныя формы *бортный* і *бортничкий*: *Дали есмо ему село Новое съ поли, съ дубровами, съ пашными, и зъ лѣсы, зъ бортными землями; въ тымъ остров'н розныя груды и сішожатй, дерева розные, бортное и небортное, также и съ написами, обычаемъ бортничкимъ* [3].

У гістарычна-юрыдычных матэрыялах, узятых з архіўных кніг Віцебскай і Магілёўскай губерній (Вып. I - XXXII, 1871 - 1906) са значэннем 'частка лесу з бортнымі дрэвамі' засведчана слова *бортина*, утварэнне якога таксама звязана з размежаваннем лексіка-семантычных варыянтаў слова *бортъ*: *Khronicach pana Bohan 'skoho u Walkówszczyznie bortina Ich milosty archiepiskopow z dawnych czasów bywała*. Наяўнасць гэтага дэрывата абумовіла ўзнікненне варыянтнага абазначэння для паняцця 'пчалавод' - *бортинъ*: *Жаловали намъ очивисто люди наши бортеве, на имя Петко Станковичъ а Петръ Билтуновичъ, на бортина жъ наЯцка В 'критор-товича* [3, с. 160-161].

З улікам яшчэ аднаго назоўніка, існаваўшага ў тэты перыяд ў якасці фармальнага выражэння паняцця 'пчалавод', атрымліваем варыянтны рад з трох лексем: *бортъ* - *бортинъ* - *бортникъ*

Слова *бортник* з'яўляецца кампанентам парэміі, зафіксаванай у слоўніку рускай мовы XVIII ст.: *С дерева убился бортник, утонул рыбак, а убит солдат* [9, с. 114].

, Са словам *бортъ* звязана беларуская тапанімічная назва *Партны дуб* - так называюць зямельны ўчастак (поле) каля вёскі Халопічы (Глускі р-н). Слова *Партны* перажыло дээтымалагізацыю, што прывяло да зацяжнення сэнсу гэтага выслоўя. Назва *Партны дуб* звязана непасрэдна са знікненнем рэаліі, якая мела нефразеалагізаваны характар - бартны дуб. Бартны дуб - такі, у якім вадзіліся пчолы (*бортъ* - 'пчолы', 'дрэва з дуплом, у якім водзяцца пчолы' *бортнік* - 'пчаляр', *бортніцтва* - 'пчалярства'). У выніку памяншэння лясных плошчаў, распаўсюджвання культурнага пчалярства зніклі борці, бортныя дрэвы, забыліся іх значэнні і ўнутраныя формы. Пры наяўнасці слоў *порт* (від тканіны), *партны* (з порта, а не з сукна, не з шоўку) фанетычная блізкасць *бартны* - *партны*, адсутнасць самой рэаліі прывялі да замены і наўнай этымалагізацыі: *Бартны дуб* - *Партны дуб* [14, с. 243]. Такім чынам, знікненне рэаліі і знікненне слова з'явіліся прычынай лексічнай аманіміі ў складзе ўстойлівага выразу.

Паходжанне слова *борць* звязваюць з праславянскім дыялектным *вьгь* 'борць', якое ўзыходзіць да індаеўрапейскага кораня *bheg- 'рэзаць' (першапачаткова *вьгь* абазначала 'дзюрку, паглыбленне, выраз'). Гэта слова ведаюць усходне- і заходнеславянскія мовы: рус. *борть* 'лясны вулей', укр. *борть*, чэш. *brt* 'дупло дрэва, у якім водзяцца пчолы', *brtnik* 'пчаляр', польск. *baré*, *bartnik* 'тс'. Магчыма, што з зыходным значэннем 'прарэз', слова роднаснае лацінскаму *forāre* 'свідраваць', старажытнаверхне-нямецкаму *borōn* (ням. *cohren*) [10, с. 198]. Праабражэнскі бачыць сувязь са словамі *борона*, *борозда*, *бороть* [7, с. 38]. Няпэўным застаецца параўнанне з літоўскім *btirtas* 'жэрабя', *Тигиц* 'варажу, чарую' [13, с. 372].

Праведзены аналіз паказвае, што ўстарэлае слова *бортнік* належыць да праславянскага лексічнага фонду. Можна меркаваць, што яно мела рэгіянальны характар ужывання. Гэта вынікае з таго, што дадзеная намінацыя адсутнічае ў мове паўднёвых славян, яе ведаюць толькі ўсходнеславянскія і заходнеславянскія мовы (польская, чэшская), у якіх яна функцыянуе як устарэлая лексічная адзінка. Што датычыць гістарызму *бурлак*, то яго паходжанне ва ўсходнеславянскіх мовах звязваюць з цюркскімі крыніцамі, распаўсюджанне ж слова ў польскай мове абавязана ўплыву ўкраінскай мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. - М., 1989.
2. Бушаков В.А. Бурлак, чумак // Русская речь. - 1997. - № 6.
3. Пстарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. II. - Мн., 1983.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. Т. I. - М., 1981.
5. Этимологічний словник української мови. Т. I. - Киев, 1982.
6. Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. - Мн., 1983.
7. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. Т. I. - М., 1959.
8. Словарь русского языка XI - XVII вв. Вып. I. - М., 1975.
9. Словарь русского языка XVIII в. Вып. II. - Петербург, 1985.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. Т. I. - М., 1964.
11. Энциклапедыя Беларусі. Т. III. - Мн., 1996.
12. Этнаграфія Беларусі - Мн., 1989.
13. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. I. - Мн., 1978.
14. Янкоўскі Ф. Беларуская мова. - Мн., 1978.